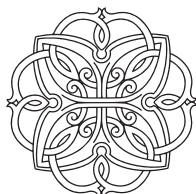

ка. Проповеди Патриарха отличаются убедительностью, христианской верой, патриотическими идеями, богатой лексикой, характерной для риторического стиля, образным языком, разнообразными выразительными средствами, характерными для художественной речи. Язык произведений Его Святейшества — литературный западноармянский. В последние годы жизни восточноармянская среда наложила свой отпечаток на речь Гарегина Первого. Богатый язык его проповедей и описательная лексика соединяют восточноармянский и западноармянский современные литературные языки, способствуя взаимобогащению двух ветвей литературного языка. Мы рассмотрели особенности литературных слов, авторских неологизмов, архаизмов, поэтических и редко используемых слов, терминов, заимствований, а также средства изображений, характерные для художественной речи: наречий и сравнений, метафор, олицетворений и т. д.

SUMMARY

In the article, we presented the linguistic features of the sermons of Catholicos Karekin of Kessab, who is a classic example of a preacher. The Catholicos' sermons are characterized by persuasiveness, Christian faith, patriotic ideas, a rich vocabulary characteristic of the rhetorical style, figurative language, and various expressive means characteristic of artistic speech. The language of the works of Karekin I is literary Western Armenian. In the last years of his life, the Eastern Armenian milieu left its mark on the speech of His Holiness. The rich language of his sermons and the descriptive vocabulary combine the modern literary Eastern Armenian and Western Armenian, contributing to the mutual enrichment of the two branches of the literary language. We have considered the features of literary words, authorial neologisms, archaisms, poetic and rarely used words, terms, borrowings, as well as the means of imagery characteristic of artistic speech: adverbs and comparisons, metaphors, personifications, etc.

ՍՈՒՐԷՆ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ

**«ՀՈԳԻԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ» ԴԵՊԻ ՆԻԻԹԸ.
ՄԱՅՅՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԲԱՆԱԶԵԻՈՒՄԻ ԱՈՋԵԴ՝**

Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կենսափիլիսոփայությունը.
Ծննդեան 90 ամեակի առթիւ

1

Իբրեւ Ամենայն Հայոց, իբրեւ Գարեգին Առաջին՝ խորհրդանշական էր «Խորհի՛ եւ մտի՛ր» գրքով Ս. Էջմիածին մուտքը իր թագակալութեան առաջին իսկ տարին՝ 1995-ին: Մեր կարծիքով՝ նոր իմաստ է դրուած «հին» գրքի խորագրի խորքերում: Նոր, անծանօթ միջավայր, արեւելահայ մթնոլորտ, ուր ինքն այլեւս «ամենայն հայոց» է: Դա վերաբերում էր առաջին հերթին իրեն. գիտակցում էր՝ ուր է եկել: Գիտակցում էր ծանրագոյն առաքելութիւնը նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնում: Բնականաբար, «խորհէ եւ մտիրը» չէր վերաբերում միայն Անթիլիասի դպրեվանքի ուսուցչապետի ներքին խոհերին ու հայեացքներին, ուր ինքը երկիցս զբաղեցրել է տեսչի պաշտօն (1956–1957, 1960–1967), յընթացս դասախօսել Պէյրուսի Նշան Փալանճեան, Դարուհի Յակոբեան եւ այլ վարժարաններում, Պէյրուսի ամերիկեան համալսարանում, Սփիւռքի այլեւայլ կրթօջախներում: Իր համար անակնկալը մեկնութեան նոր դուռն էր, որ բացում էր Հայաստանում՝ անձնական ու պատմական հանգամանքներով պայմանաւորուած: Գալիս էր իր շոնդալից խօսքով, բնաւորութեան աներեր վարքագծով: Եւ ուրեմն՝ գալիս էր վերաբերմունքի խորապէս մշակուած այն պաշարով, քրիստոնէական հարուստ, անսպառ ճանաչողութեամբ, որ ձեռք էր բերել Քէսապում, Լօնդօնում, Զուղայում, ամերիկեան ավերին եւ այլուր:

Ուրեմն՝ հարկ էր նաեւ Ս. Էջմիածնի Տրդատայ դռնից մտնելուց առաջ ինքն իրեն ուղղել խորհելու եւ վճռապէս մայր հայրենիքի իւրաքանչիւր

* Հոդվածը ստացվել է 8.08.2022, գրախոսվել է 9.08.2022:
Էլ. փոստ՝ spyrksd1948@gmail.com:

քրիստոնեայի հոգեաշխարհ իրաւունքով մտնելու՝ թէկուզ չորս տարուայ՝ Աստծուց սահմանուած ժամանակահատուածի համար:

«Զարթի՛ք, նոր ժողովուրդ...»:

Մեզ համար Գարեգին Ա. Հայրապետը գահակալութեան թէ՛ Անթիլիասի, թէ՛ Ս. Էջմիածնի շրջաններում վեր յառած սրբատաշ քարաշէն ինստիտուտ է: Մենք այսօր էլ՝ Վեհափառ Տիրոջ վախճանումից գրեթէ քառորդ դար յետոյ, շարունակում ենք համախմբուել այդ վեհաշուք հաստատութեան, ասել է թէ՛ մարդու մտածումների դարպասների՝ տիեզերական խորհրդի առջեւ: Ինչ վերաբերում է մեզ, գուցէ եւ չենք համարձակուում մտնել, մինչդեռ ինքը երկընկեց զօրութեամբ մեզ՝ կրթութեան մշակներիս հրմշտում-յուշում է Աստծուն եւ իրեն խորքով ճանաչելու ուղին. թերեւս պէտք է համարձակուել «խորհել եւ մտնել», այդ ժամանակ կը կարողանաս «ծանել զ՛եզ» գարեգինեան իմաստնութեամբ, իրենով ճանաչել խորագնայ հոգեմտաւոր գունարձակ աշխարհը. ահա՛ միտք բանին:

Որոշ չափով ձեւափոխելով երանաշնորհ Գարեգին Առաջին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի փիլիսոփայական բեղուն ժառանգութիւնից իմաստուն մէկ հիմնադրոյթը՝ կարող ենք փաստել, որ ջրերի ալքերի, գետի խորքերում ենք հարստացնում մեզ, եւ դա այնքան ատեն, որչափ գիտակցում ենք անմահութիւնը՝ հանդարտ հոսող եւ ծանր կշռող ջրերի տարրերով²: Յայտնի է, որ «ծառայական կերպ» մեկնութիւնը 70-ական թթ. առաջին կէսին, այն ժամանակ դեռ անթիլիասաբնակ եպիսկոպոս Գարեգին Սարգիսեան, վերցրել էր հայ շարականոցի մատեանից՝ Մեծ պահքի վեցերորդ կամ «Գալուստեան» կոչուած Կիրակիի շարականից, ուր Յիսուսի համար շարականագիր վարդապետը գրի էր առել այսպիսի տողեր՝

Երեւցար ի մէջ մարդկան
Զգեցեալ ԶԿԵՐՊ ԾԱՌԱՅԱԿԱՆ...

Իր հերթին Սուրբ Գրքից (Թուղթ առ Փիլիպեցիս, Բ. 7) այս պատկերը («զկերպարանս ծառայի առեալ») արդէն բարձրաստիճան հոգեւորականը վերաքաղում է որպէս Հայց. Առաքելական Եկեղեցու նկարագրի եւ առաքելութեան հարազատ բնութագիր եւ աւելին՝ իբրեւ սեփական անձանձիր ծառայութեան կերպի վկայութիւն, որպէս իմացութեան գերագոյն արժէք:

² ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ [ԿԻԼԿԻՈՅ], Հայաստանեայց Եկեղեցին իր «ծառայական կերպ»ին մէջ, Անթիլիաս, 1994, էջ 94:

Անցեալ դարի 70–80-ական թթ. Գարեգին Եպիսկոպոսն առաջիններէն էր, որ ձեւակերպեց ծառայական կերպի՝ արուեստի «անդրակերպումի» նախահիմքերը, այսինքն՝ ձեւաւորեց աշխարհիկ եւ հոգեւոր շունչերի միասնական ճանաչողութեան տիրապետութիւնը, որն օգնելու էր յայտնաբերելու իրականութեան ընկալման հոգեւոր եզրագծերը: Դա, ըստ էութեան, իրականութեան փիլիսոփայութեան գեղարուեստական առարկայացումի փորձն էր՝ աշխարհը եւ աստուածայինը ժամանակի եւ տարածութեան շրջագծից այն կողմ:

Ժամանակի գերզգայութիւնն առանձնացնում է նրան մտքի խտութեան եւ ուժականութեան զօրաւոր միջանցքներում: Նա անակնկալ յայտնուեց Ս. Էջմիածնում՝ նոր ձեռք բերած բարեկամների շրջանակում, երբ ուրիշ էր ոչ միայն տարածութիւնը, այլեւ գործունէութեան, մտածելակերպի խորքը, յաճախ նաեւ՝ հայեացքի ուղղութիւնը: Ուրիշ էր յետանկախ Հայաստանի Հանրապետութեան ժողովուրդը՝ յետխորհրդային «շարասած» իր բեռով, 88-ի երկրաշարժի հոգեմաշ աւերի իրատեսութեամբ, արտագաղթի շարունակական ծանրագոյն ապրումներով, երբեմն թերահաւատ վաղուայ անորոշութեան առջեւ, դարաբաղեան պատերազմի առաջին յաղթական շեփորների շփոթն ամբողջութեամբ չյաղթահարած:

Նա, ով անցել էր եւ լիբանանեան հայութեանն անցկացրել մերձաւորարեւելեան քաղաքացիական անվերջանալի թուացող պատերազմի արհաւիրքով, ի հարկէ, նոր ճակատագրական որոշում ընդունելուց առաջ քաջ պատկերացնում էր ժողովրդի առջեւ ծառայած աշխարհիկ եւ հոգեւոր ներհակ դժուարութիւնները: Բայց շնորհանք՝ եզակի էր իրերի դրութիւնը, քանի որ Հանրապետութեան առաջին նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի ամենատես առաջարկով էր երկրի հոգեւոր շունչն ստանձնել նորոգելու, զօրացնելու պատասխանատուութիւնը, առաջնորդելու ժողովրդին յայ անիմանալի ճանապարհով: Նոյնիսկ ժամանակ շունչեցաւ մտածելու իրեն վերջին շրջանում պատուհասած ծանրագոյն հիւանդութեան հնարաւոր հետեւանքների մասին: Այս քայլին նա մղուեց ուժականութեան խոր գիտակցութեամբ, որը թելադրում էր ընտրեալների համար բնութագրման ուրիշ կարգ՝ «Անցեալը երբ լեցուն է նորին, ներկայի համար դառնում է մեծ ուժականութիւն»³: Դա նշանակում է՝ մեր ներկան սնուցւում է անցեալի դասերով, նշանակում է՝ աւելի հաստատուն է մեր

³ ԳԱՐԵԳՐՆ Ա., Հայրենիքը պատկերն է հայութեան, գիրք Ա. / Քարոզներ, Ս. Էջմիածին, 2000, էջ 19:

քայլեր: Եթէ 1700-ամեայ պատմութիւն կայ մեր թիկունքին, ապագան պայծառ է ու տեսանելի:

Որտեղից է գալիս ուժականութիւնը. հոգեւոր խօսքի ճանապարհից, դարերի հետ կապից, բարձր ճշմարտութիւններից, որոնք ժողովրդի սրտին անվրէպ հասցրել է քրիստոնէական վարդապետութիւնը, այն, ինչ տասնամեակների մէջ իր համար էլ դարձել է առաքելութիւն, իր իսկ գտած հրաշալի ձեւակերպումով՝ «հոգեմտաւոր աւազան»:

Մենք քայլում էինք նրա կողքից, իսկ նա՝ միշտ Աստծուց բխող իմացական լոյսով էր պարուրում մեր ներքին վճռականութիւնը: Նա Միջնորդն էր հոգու արթնութեան, «հոգիի մարմնառութեան»: Եւ եթէ կարճում էր այդ ճանապարհը, պարզապէս բացում էր Վահան Թէքէեանի՝ «դէպի երկինք բարձրացող գաղտնի ճամբան»՝ եզրայանգելով, թէ նոյնն է իր ու Հայաստանեայց Եկեղեցու դերակատարութիւնը՝ «գաղտնի այդ ճամբի մէջ հայ ժողովրդի մէն մի անդամը պահելը»: Ահա՛ թէ ինչ էր նշանակում իր համար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գահն ստանձնելու խորհուրդը՝ «խորհուրդ խորինը»: Ահա ինչպէս է հատել ու անցել Աստծու ճշմարտութիւնից մինչեւ երկրի խորքերը, մինչեւ համամարդկային մշակոյթի մաս կազմող հարուստ էութիւն: Եւ աւելի առարկայական՝ անկրկնելի ծննդավայր Քէսապից մինչեւ Պէյրուս, մինչեւ Ս. էջմիածին եւ Երեւան...

Ուժականութիւնը գիտելիքն է, անսպառ Աստուածաշունչը եւ Աւետարանները, աշխարհի փրկիսոփայական ճանաչումը, ուժականութիւնը մշտահմայ ազգային գրականութեան ակունքներն են, աշխարհը եւ մարդկանց սիրելու անպարփակ-անդադրում զգացումը:

Այստեղից՝ Վեհափառ Հայրապետի ծննդեան իննսունամեակին նուիրուած յիշատակի խօսքի ծալքերը թափանցելու մեր անմիջականութիւնը, ներկայի մէջ նրա գրամշակութային տեսլականը վերակազմելու նոր ջանքը:

2

Գարեգին Ա.-ի մասին ըստ էութեան յոբելենական այս յօդուածի խորագիրը մեզ տարել է ազգային մշակոյթի շուրջ խորհրդածութիւնների, որտեղ «իրականութեան անդրակերպում» կենտրոնական հասկացութիւնը լուծուած է «հոգիի»՝ դէպի նիւթը շարժին, ենթադրում է գեղարուեստական յաւելեալ ճանաչողութիւն, ուր իմաստի հոմանիշը «հոգեմտաւոր ճառագայթումն» է: Այս առանցքային երկու արժէքների միասնական ըն-

կալումն ունի տեղաշարժի խորհուրդ, որի մեկնությունը Վեհափառ Հայրապետը դեռ 80-ական թթ. առաջին կէսին, երբ դեռ Ս. Էջմիածին փոխադրուելու գաղափարը մտքի ծայրով անգամ չէր կարող անցկացնել, ամբողջացնում, իւրովսանն կռահում է իբրեւ «Եւեֆ աշխարհներէ» հատող կենսագիծ, իբրեւ «հող, մարդ եւ գիր»:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի համար ինքնաբնութագրումի սեւեռուն միտք դարձած «Հող, մարդ, գիր» աշխատասիրությունն առաջին անգամ լոյս տեսաւ Անթիլիասում 1983-ին: Կարճ ժամանակում վերահրատարակուեց Նիւ Եորքում 1990-ին, իսկ մէկ տարի անց՝ վերստին Անթիլիասում: Այն երեւան հանեց փիլիսոփային, արուեստագէտին, բարձրաստիճան հոգեւորականին, գիտնականին միաժամանակ: Իսկ եթէ քննենք զուտ գեղարուեստական տեսանկիւնից, մեր առջեւ նորօրեայ նորավիպագիրն է, որ կարծես եկել է ուշ միջնադարից ու այսօր էլ սուսեր է ճօճում վաղ շրջանից մնացած կարծրատիպ (scholastikos գիտուն, կրթված, գիտնական) մտածողութեան դրսեւորումների դէմ:

Իսկ աւելի ամբողջական եւ ընդհանրական՝ մեր առջեւ գրողն է, որի նորավէպեր-«քարոզները» (վերջինս՝ տուրք սերուանտէսեան գեղարուեստական տեսողութեան), ըստ էութեան, նորավէպ-փորձագրություններ են՝ անակնկալ իրադրությունները որսացող ազգային եւ մշտահոլով գնահատությունների հերոս-հեղինակով, անցեալի խիտ, բայց ուսանելի դասերով:

Հողը միջավայրն է, լինելութեան պայման-ենթահողը՝ ամուր ոտքերիդ տակ, Մարդը՝ ժողովրդի հաւաք նկարագրի լիութիւնը՝ վեր ժամանակի ու տարածութեան հոլովոյթից: Հողի եւ մարդու միութեան մէջ է ազգային բարոյաբանութեան առեղծուածը, ինչի մեկնումը հնարաւոր է դառնում գրի շնորհիւ: Երեք արժէքների փոխնիփոխ շարժի՝ անդրակերպումի գեղարուեստական դրսեւորումները հնարաւոր դարձնում է միայն վերջինը: Գիրը ձեռք է բերում փիլիսոփայական խորք, այն այլեւս նշանային չէ, միաւոր չէ: Այն լինելութեան չափումն է:

Որքան էլ զարմանալի է, այդ երեք կենսաշխարհերի հիմնական բաժնեգծերն աշխարհիկ են թուում առերեւոյթ. առաջինը հողն է, երկրորդը՝ գիրը, երրորդը՝ մարդը⁴: Ներքին դասդասման ջանքի մէջ իշխում

⁴ ԳԱՐԵԳՐԻ Ք. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Հող, մարդ եւ գիր / Գ. տիպ, Անթիլիաս, 1991, էջ 8:

է խօսքի կարգապահութիւնը՝ կառուցումը յստակ է. «Կեանքի այս եռանկիւնու» գիտակցումը՝ «հող–գիր–մարդ», Աստու նուէրն է՝ իր իսկ գոյութեան գերագոյն իմաստը: Գիրը սրբազնագոյնն է, արարումի խորհուրդը, ուր «ծառայական կերպը» ամէնից առաջ հոգեւորին եւ մշակութին իր անձը նուիրագործելու պատրաստականութիւնն է՝ կեանքի մէջ քայլերի յաջորդականութիւնը՝ գիտակցական ու ենթագիտակցական ընտրութեամբ: Առաջին վայրկեան բաժանումների առիթով կարելի է տարակուսել. ինչո՞ւ է այդպէս: Մինչդեռ ողջ կենսական, բայց երկշերտ ենթաբաժանումներն այստեղ են. «հողը» առարկայական երկու բովանդակութիւն ունի, այսինքն՝ նիւթական եւ մշակութային հայրենիքի սահմանումներով, եւ դրա կողքին՝ կենսափիլիսոփայութեան խորքային իմացութիւնը: «Հողը» նաեւ ծննդավայր է. իր մասին պարզ ու «չոր» տեղեկութիւնը հաղորդում է որպէս իրողութիւն՝ առանց թմբուկի կամ ծնծղայի, որպէս կենսագրական սովորական նօթ. աշխարհ իջել է Քէսապի մէջ, որպէս Յակոբի որդի Նշան, Սարգիսեանների զարմից: Հազիւ ներանձնական աննշան յղումով, բայց զգայութեան շաղախով՝ «Մեր աշխարհը այս աշխարհին բացուեցաւ հողին մէջէն, գեղջկական պարունակի մը մէջ»⁵:

Երկրորդ եւ երրորդ ռազմավարական բաժնեգծերը վերաբերում են «գիրին» եւ «մարդուն»⁶, նրանց միասնութեան անտրոհելի խորհուրդներին: Նախ, անակնկալը, զարթումը՝ «Մեր աշխարհը իր կազմը գտաւ – եւ կը շարունակէ գոյանալ – գիրին եւ գիրէն անցնող հոգեկան բխումներու ճամբով»⁷: Եւ շարունակական ընթացքը, որի մէջ տեսնում է նախախնամ Աջի զօրութիւնը. «Կեանքի այս եռանկիւնին մէջ եղանակ – եւ կը ջանանք ըլլալ – այն, ինչ որ Աստուծոյ ստեղծումին, եկեղեցոյ կոչումին եւ հայկեան արիւնին տուրքը եղաւ մեր անձին»⁸: Իսկ դա այդպէս է, քանի որ կոչումն է թելադրում ճանապարհը. «Մեր աշխարհը իր անման, հասունացման ուղին գտաւ մարդոց մէջէն՝ գրասեղաններու կամ – ապա – ամպիոններու առջեւ, խորանին վրայ, ժողովին մէջ, բազմութեանց դիմաց, որոնց հասարակաց տարրը եղաւ մարդը, հայ մարդը՝ առաւելապէս եւ տիրապէս»⁹:

⁵ Անդ: Նկատենք, որ «հողի» ընդգծումը իր համար խնկարկումի ու խոնարհումի իմաստ ունի:

⁶ Անդ:

⁷ Անդ:

⁸ Անդ:

⁹ Անդ: Ընդգծումները՝ բնագրում:

Եկանք ծառայութեան բարձրակէտին՝ մարդուն, աշխարհի եւ հայաշխարհի կերտման ներուժին, այն, ինչ տիրաբար իշխում է իբրեւ թիրախ, իբրեւ նպատակ:

3

Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գրքերն անդրակերտումի, այսինքն՝ ներքին շարժի, գեղարուեստական մտածողութեան եւ փիլիսոփայութեան յարաճուն վկայութիւններ են: Հոգեւոր գրականութեան բարձրագոյն արտայայտութիւններ են արդէն մեր յիշատակած «Հայաստանեայց Եկեղեցին իր ծառայական կերպ»ին մէջ», «հող, մարդ եւ գիր» ազգային նշանառութեամբ «Ծանիր զՖեզ» քարոզների շարունակական ժողովածոները, կրօնաբարոյաբանական արժեւորում եւ մտասեւեռում ձեռք բերած ազգային-պատմական «Անցեալը անցած չէ» եւ հայեցողական խորհրդով առանձնացող «Հայ մարդը հայ գիրքին դիմաց» խոհափիլիսոփայական ներածութիւն-գրքերը եւ, ի հարկէ, շատ ուրիշներ:

Անդրակերտման փորձառութիւնը տարիների ընթացքում նրան հասցրեց նոր ոճի բացառիկ կառույցի, առանձնացրեց գրի եւ բանաւոր խօսքի սահմանագծերում: Մտածողութեան եւ ձեռագրի անշիտութիւնի եղանակը «մատնում էր» նրան ամենուր հենց կուռ դատողութիւնների հետագծով: Նրան կարելի էր ճանաչել հոգեւոր-փիլիսոփայական եւ գրական-գեղարուեստական, պատկերային անսպասելի թռիչքների շաղախից:

Հիմնուելով «դիողիմէսեան լապտերով կեանք, հա՛յ կեանք որոնող»¹⁰ Յակոբ Օշականի՝ կեանքի վերջին գրած յայտնի աշխատասիրութեան տուեալների վրայ («Արեւելահայ բանասիրութիւնը եւ Ս. Էջմիածին – Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան»)՝ «դառնօրէն» երկրորդում էր, թէ «ի՛նչ անհուն գերեզմանոցներ են ձեռագիրներու մատենադարանները, որոնց պեղումը մեր մէջ հազիւ թէ սկսած է»¹¹:

Այստեղ էլ սկսում է Յ. Օշականի մտածողութեան պատկերից բխող «անդրանցումի» փայլուն օրինակներից մէկը, երբ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Երկրորդ Կաթողիկոսը Գարեգին Առաջինի մասին գրում է. «Այդ գերեզմանոցները, սակայն, Գարեգին Կաթողիկոսի համար մահուան

¹⁰ Անդ, էջ 254:

¹¹ ՅԱՎՈՐ ՕՇԱԿԱՆ, Արեւելահայ բանասիրութիւնը եւ էջմիածին. Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան, Երուսաղէմ, 1948, էջ 56:

վկայարաններ չէին, այլ կեանքի եւ յարութեան օճախներ: Եւ ինք՝ այդ օճախներուն կրակին շունչ տուող անձնեղէն հով»¹²: *Խօսքն այստեղ աւագ սերնդի Վեհափառ Տիրոջ «փոթորկայոյզ» մտակառոյցի ուժգնութեան մասին է, որից ինքն անմասն չէր, այնպէս, ինչպէս բառն է ննչում բառարանում ու երագում արթնութիւն կամ յարութիւն: Այդպիսին էր Մշակոյթի մարդու կերպարը՝ տիրական ներկայութիւն իր հոգեկան խառնուածքի մէջ, որ «երբեք իր տեղը չկորսնցոյց...: Ո՛չ Թիֆլիսի առաջնորդական զբաղումները, ո՛չ Երեւանի թեմական դպրոցի առօրեայ եւ սրտմաշ գործերը, ո՛չ Ս. Էջմիածնի մէջ ստանձնած վարչական պատասխանատուութիւնները, ո՛չ կաթողիկոսական պատուիրակի հեւիհեւ տարած հանգանակային սպառիչ աշխատանքները, ո՛չ մեքենականացած եւ համակ շարժում եղող Ամերիկայի նման երկրի մը մէջ առաջնորդական տաղտուկները հայ կեանքի արդէն իսկ խոռվեալ պայմաններուն մէջ եւ ո՛չ ալ կաթողիկոսական Աթոռի մը Աթոռակալին վերապահուած եւ գերագոյն պատասխանատուութեամբ միայն տանելի շատ փափուկ, բազմակողմանի եւ բազմակննիռ առաքելութիւնը կրցան կասեցնել իր մէջ մշակութային պարապումներու ընթացքը: Մշակոյթի ապրումը Գարեգին Կաթողիկոսի անձին մէջ սրբազան կիրք մըն էր, անմար կրակ մը»¹³: *Երիցս ճիշտ էր ինքը, միայն թէ բոցկլտացող կիրքը շարունակում էր այրուել ու միալ նաեւ իր՝ սարգիսեանական ներաշխարհում, «եւ Յիսուսի աշակերտներուն նման «կորզեմք հասկերը, շփեմք զանոնք մեր ձեռներուն մէջ», տանինք մեզի հետ իբրեւ ալիւր եւ անո՛վ խմորեմք մեր սեղաններուն հացը, որպէս սնունդ յաւերժութեան:Ժամանակը վերածեմք յալիտենութեան...»¹⁴:**

4

1985-ին, որպէս սեւեռակէտ իր մտածումների, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Երկրորդ Կաթողիկոսն ընտրել էր հայոց հնաբոյր գրքերի միջից «թաղուած բառ մը», «գոր կ'ուզեմ այսօր արեւին մէջ լուալ ձեր առջեւ, այս տարուան խօսիս խորագիր ընտրելով ՀԱՅ ԳԻՐՔԸ՝ «ՕՃԱՆԱՍՓԻՒՅԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ»: Օճանասփիւռ եւ Օճան նշանակութեամբ բառերը ժառանգուած են հայ մատենագրութիւնից եւ մոռացութեան են տրուած եղել: Մեր ժամանակների հոգեւոր մեծ ուսուցչապետը Հայկազեան բա-

¹² ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ [ԿԻԼԻԿԻՈՅ], *Հող, մարդ եւ գիր*, էջ 254:
¹³ Անդ, էջ 255:
¹⁴ ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, *Հայ մարդը՝ հայ գիրքին դիմաց...* / Փորձ մը Հայ Գիրքի Փիլիսոփայութեան, Անթիլիաս, 1990, էջ 80:

ուագրքի սահմանումով վերադարձնում է նրա նախնական նշանակու-
թիւնը՝ «բարիք», «երախտիք», «օգնութիւն» բառերի մեկնութեամբ, երբ
Պոմպէյ, ապա եւ Կալկաթա քաղաքներում խանդավառ երիտասարդներ
հիմնել էին սպարան 1821-ին հենց «Օնանասփիտեան Ընկերակցութիւն»
եւ «Իմաստախնդրեան» անուններով, որպէսզի «օնան» «սփոռն լոյսի կա-
րօս իրենց ժողովուրդին կեանքին մէջ»¹⁵,— գրում է Գարեգին Սարգիսեան
Կաթողիկոսը, որը հաստատում է իր մեջ անդրակերտումի որակական
ներքին փոփոխութիւնները, անցումը դէպի գրական եւ փիլիսոփայա-
կան հակումը, ինչը գալիս է հնուց, առնուազն, պայմանականօրէն նկա-
տենք, հեզնելով ԺԹ. դարի սկզբի այս պայմանական թիւը, երբ գիտա-
կից տարիներից երիտասարդ հոգեւորականի «իրայատուկ ապրումնե-
րու երանգներ դրոշմեցին մեր (այսինքն՝ Գարեգին Կաթողիկոսի.— Ս. Դ.)
հոգեխառնութեան (իմա՛նկարագրի.— Ս. Դ.) վրայ»¹⁶: Եւ առօրեայ կեան-
քի շարունակութիւնը՝ «Ընթերցումներու պահերուն, միջեկեղեցական առա-
փելութեամբ կատարած մեր նամբորդութեանց ընթացքին, ազգային, հոգեւոր,
մշակութային տօնախմբութեանց մեր մասնակցութեան պարագաներուն,
այնպիսի ապրումներ, յիշողութիւններ, խորհրդածութիւններ անցան մեր
կեանքի թելէն, որոնք օրուան հետ մայրամուտ շյանգեցան: ...Եկեղեցւոյ խո-
րանին վրայ, վանքի մը մէկ անկիւնը, օդանալի մը մէջ, ուխտագնացութեան
մը ընթացքին, հանդարտ ընթերցումի մը խորասոյգ մէկ պահուն, յիշատակի
մը դիմաց, հայոց պատմութեան կամ մերօրեայ կեանքին մեր հոգիին մէջ
շառափղած մտածումներ, զգացումներ, անդրադարձումներ, վերլուծումներ
այնպիսի արձագանգներ տուին մեր հոգեմտաւոր աշխարհին մէջ, տարուե-
ցանք զանոնք գիրին փոխանցելու: Որովհետեւ զգացիք, որ անոնք միայն մեր
նեղ անձին սեղմ զգայնութեան շէին պատկաներ, այլ արտաբնացումն էին
մեր հաւաքական անձին՝ մեր ժողովուրդի ոգիին եւ ժառանգութեան, որուն
հաղորդ դառնալու մեր նիզը եւ սրտբաց պատրաստակամութիւնն էին միայն
մեր անձնական բաժինը»¹⁷:

Անդրակերպումների համակարգը երանաշնորհ Ամենայն Հայոց Կա-
թողիկոսը լուծում է Մարդու եւ Գրի ստեղծագործ շաղախով, երբ խո-
րութեամբ գիտակցում է, որ հայ բարձրագոյն անհատականութիւնն է
կանգնած հայ գրքի փիլիսոփայութեան ներածութեան ընդմէջէն իբրեւ

¹⁵ Անդ, էջ 99:

¹⁶ ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Հոգ, մարդ եւ գիր / Գ. տիպ, Անթիլիաս, էջ 7:

¹⁷ Անդ:

գեղագիտական միասնությունները, իբրև ազգային արժեքների կրող մեթոդներ անցել դարի Մերձալոր Արևելքի համար անհանգիստ տարիներին: Արժեքների կոչնակը նա հնչեցրեց 1977-ի յունիսի 30-ին՝ այն օրը, երբ միայն մէկ ամիս հազիւ էր անցել իր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ աթոռակից Կաթողիկոսի օծումից: Իր անմիջական նախաձեռնություններով սկիզբ դրեց «Հայ մարդը հայ գիրքին դիմաց...» նշանաբանով շարունակական ցուցահանդեսների շարքին, որոնց շուրջ իր մտորումները «Հայ գիրքը...» սկսուածքով յօդուածաշարով ութսունականների երկրորդ կէսին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան «Հասկ» պաշտօնական ամսաթերթում լոյս տեսնելուց յետոյ ամբողջական գիրք դարձան 1990-ին՝ վեր հանելով վերլուծական խորամուկ իր տարողունակ աշխարհը մտքի կենտրոնացումի իբրև արգասիք: Իսկ դրանից անմիջապէս յետոյ՝ 1991-ին, վերոնշեալ «Հող, մարդ եւ գիր» գրքի երրորդ տպագրութիւնը զուգահիշական կնիք ունենալ շէր կարող եւ յուշում էր այս գրքերի միասնություններին:

Գրքերը, այո՛, յուշում էին, որ Վեհափառը միշտ անայլայլ, յամառօրէն, թուացեալ արտաքին հանդարտութեամբ պահպանում էր խօսքի ուժգնութիւնը՝ պատմութեան փորձով հաստուած ռազմավարութեան խորհուրդը, բայց թէ դա ինչ էր նստում միշտ անհանգիստ, ժողովրդի կեցութեան հանդէպ պատասխանատու մտաւորականի վրայ, լաւ գիտէր ինքը: Տարիներ անց պիտի խոստովանէր տագնապը եւ տագնապի ընդմէջէն հպարտութիւնը, որ ցմրուր ապրել էր առանձինն. «Հազար փառք Աստուծոյ, որ հակառակ իրանանեան տագնապին երկարածութեան մինչեւ մեր այս օրերը, ահա տասնեւինգ տարիներ հայ գիրքի ցուցահանդէսը հետեւողական եւ յարանուն շարունակութիւն ունեցաւ եւ 12 օղակներու շրջալ մը դարձաւ: Միայն մէկ անգամ, 1978-ին, կտրեցաւ շրջան: Անագորոյն ումբակոծումներու դժոխային շաբաթն էր Հոկտեմբեր 1–8-ի շաբաթը, երբ հայաբնակ թաղերը թէ՛ Պուրն Համուտի եւ թէ՛ Նոր Հանըն-Ռումէյլի շրջաններուն մէջ կրեցին «Կամուրջի Բակատամարտ» անունին տակ բնորոշուած զինական բռնութեամբ եւ ֆանդիշ բախումներու ծանրագոյն հետեւանքները: Անկարելի էր ռեւէ ձեռնարկի մասին մտածել աւերածութեան եւ տաժանագին անձկութեան այդ օրերուն»¹⁸:

Դժուարին ժամանակներ էին եօթանասունականները, երբ Վեհափառն սկսեց իր կաթողիկոսական ճանաչողական երթը դէպի ժողովր-

¹⁸ Իր, Հայ մարդը՝ հայ գիրքին դիմաց..., էջ 6:

դի մտքի ու ոգու դարպասները գրքի զրահանդերձի պաշտամունքի պահանջով ու պարտադրանքով:

Նա գրքի դիմաց էր... Նա ժողովրդին կանգնեցրեց գրքի առջեւ՝ աղօթքի պէս զօրացնելով, թրծելով հաւաքական այն մերկ ճշմարտութեամբ, որ Գիրքն է պատիւը, պարտքը, ճանապարհը հայի: Իմացական խորհուրդների մէջ նա առաջնորդեց հային դէպի փիլիսոփայական խտացումի կենսադաշտը՝ «զրահանդերձի» վահանակերպ տեսակի՝ խօսքի՝ «զօրաւորք սպեղանիքի» մոգական ընկալումը, ասել է թէ՛ իր ձեւակերպմամբ՝ «Յաւերժութեան եւ ժամանակի հանգոյցը», երբ կարող էր Պղատոնի շուրթերով բարբառել դարերի՝ մեզ հասած ճշմարտութիւնը, թէ՛ «ժամանակը շարժում պատկերն է անշարժ յաւերժութեան»: Ուրեմն՝ հարկ է, որ հայն անցնի իր ժամանակը եւ գրով հաստատի հետագիծը իր ապրած ժամանակի ու առօրէական փորձառութեան ընթացքներում, ինչը պիտի մեկնել իբրեւ «հոգիի շարժում նիւթին մէջ»՝ ի շահ «հոգիի մնայնացումի»¹⁹:

5

Լեզուական տեսակէտից փոքր-ինչ անսովոր «մնայնացումի» եւ սեսողութեան առարկայացումի ճանապարհին մարմնաւորումի խորհուրդները հոմանշային արժէք են ստանում «հոգու շարժի» շնորհիւ: Դէպի հողը եւ սիրտը: Դէպի իմացականը եւ զգայականը: Սրանով է գիտական-աստուածաբանական աստիճանակարգերում առանձնանում Վեհափառ Հայրապետի գրչի ուժգնութիւնը՝ իբրեւ կենսափիլիսոփայական հայեացք եւ իբրեւ աշխարհի բանաստեղծացման իւրայատկութիւն: «Յերթանօ ջուր տանօ փոքր ածուին» յօդուածի բանաստեղծական ներշնչանքը ծնունդ է ժամանակին Իրանա-Հնդկական թեմի առաջնորդութեան՝ իր ունեցած ապրումների վկայութիւնների, որոնք գրի է առել հեռաւոր 70-ական թթ. առաջին կէսին Նոր Զուղայի վանքում: Այլաբանութիւնն է ուղղութիւն տալիս խօսքի սլացքին: Զգացական գերիվեր յոյզը խեղդում է փոքր Զուղայի հակայատիպ ու հարուստ թանգարանի առջեւ կանգնած քառասնամեայ կենսախինդ հոգեւորականին, որին, ինչպէս հաստատում են այլեւայլ վկայութիւններ, զուգահեռները տանում են դէպի ոգեղէն Անիի սրբատաշ քարերը:

¹⁹ Տես անդ, էջ 68 եւ 69:

«Հայտնության պարզ զգացումն անդին՝ հայտնության նախանձախնդրությունն է, որ այսպես կեանք կ'անն է հայ հոգիին մէջ, երբ հայ մարդը Նոր Զուղայի «Փոքր ածու»ն կը մտնէ եւ գիտակցական լուրջ ինքնաստեղծումով կ'ըմբռնուի գեղարուեստական արժեքները իր հայրերու ստեղծագործութեանց՝ զանոնք փոխադրելով իր հոգիին մէջ եւ տարրացնելով իր ապրումներու հետ: Անոնց մէջէն իր մէջ կը պրկուին հայկական ազգային կամքը, նախանձախնդրութեան ոգին»²⁰: Այս ամէնից ինքն ամբողջացնում է «Փոքր ածու»ին հրաշքը՝ որպէս կրկնութիւն, կենտրոնական հարցադրումի իմացեալ կրկնութիւն, որպէս գաղափարների կիզակէտ, ճշմարիտ ներկայութիւն, թէկուզ իրանեան հողի վրայ: Այն Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանքն է²¹:

Հենց այստեղ տեղի է ունենում հին ու նոր քաղաքակրթութիւնների հանդիպում: Հեռաձայնն անակնկալի է բերում Նոր Զուղայի թեմի առաջնորդին. Օսթանտարն էր՝ տեղւոյն նահանգապետը: Սովետ Միութեան մշակույթի նախարարը ցանկութիւն էր յայտնել այցելել մայր տաճար եւ թանգարան: Խնդիրքը՝ պատշաճ ընդունելութիւն, հիմնաւոր բացատրություններ: Եղաւ աւելին, քան ենթադրելի էր. քրիստոնէական ու ազգային-պատմական բացատրությունները համեմուտեցին նաեւ մտերմիկ խոր հասկացողություններով. ամբողջատիրութեան լճացման խորխորատ մտնող հասարակարգի մշակութային առաջին պաշտօնեան՝ տիկին Ֆուրցեան, մի կողմ էր դրել պաշտօնէական ծէսին անհրաժեշտ գումարելիները՝ ջանալով ցոյց տալ աւելին, քան իրականում ինքը կար, «կարծես ինք ինձմէ աւելի բան գիտէր»²²: Հայ հոգեւորականի կուռ մտածողութեան ներքին շերտերում իմացական խորքից առաւել կար նաեւ դիւանագիտական հմտութեան շնորհալի կիրառութիւնը՝ առանց ցցուն ցուցադրութեան, ներհուն նրբամտութեամբ... Սկզբում թեմի Գարեգին առաջնորդի խօսքի մէջ ակնբախ են իմաստուն, ամենագէտ մարդու զուսպ ու համեստ, ճշմարտին այնքան մօտ շեշտադրումները. «Բայց ասոնք ի՛նչ կ'ար-

²⁰ Իր, Հող, մարդ եւ գիր, էջ 81:
²¹ Այդպէս՝ «Հայոց «փոքր ածու»ն իրանեան հողին վրայ» է կոչել իր գրքուկը (Նոր Զուղա, տպ. Ս. Ամենափրկիչ վանքի, 1971): Այդ թուականից նա կիլիկիոյ ենթակայութեան Սպահանի Նոր Զուղայի առաջնորդն էր: Երկու տարի անց՝ 1973-ից, նա ստանում է արքութեան պատիւ ու տիտղոս:
²² ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ [ԿԻԼԻԿԻՈՅ], Հող, մարդ եւ գիր, էջ 84: Զուսպ տողերի մէջ «դերերը» ճիշտ էին բաշխուած՝ իրենք գիրն էր, ինքը՝ գրի սպասաւոր, գիտնականի դիմաց մարդն էր՝ այլեւս ոչ պաշտօնեան, անմիջական ու հաղորդական:

ժեն Զակորսի մէջ Րուպլեի *Իկոններուն*», պատասխանեցի՝ համեստութեան եւ արժեշտփի համեմատական գնահատումի փորձ մը կատարելով»²³:

Ռուս կին պաշտօնեայի պատասխանն ապշեցնում է հողի, մարդու եւ գրի խորագիտակ հոգեբանին: Քիչ է ասել, թէ պատմութեան, համադրումի կարողութիւնն է նրան առանձնացրել: Ամենեւին: Ռուս կինը վերհանում է այն, ինչ աշխարհի հզօրները միշտ անտեսել են հայ մարդու մէջ: Բայց չէ՛ որ նա աշխարհի տիրակալ երկրներից մէկի հզօր մշակոյթն իր յաղթ ուսերին կրող անհատականութիւնն է: Նա տեսնում է մի բուռ ու խեղճ Հայաստանի աննկուն կամքի առհաւատչեայ երթը պատմութեան միջանցքներով. «Ա՛, ո՛չ,— ըսաւ:— Ասոնք հոյակապ են ու մանաւանդ այն իմաստով, որ երբ մենք տանարներ կառուցինք, մեր որմանկարները պատկերել տուինք, կայսր ու պետութիւն եւ զօրութիւն ունէինք ու մեր աշխարհին մէջ կ'ապրէինք: Դուք հայերդ, այստեղ, երբ այս բոլորն ստեղծեցիք, մի՛ մոռնաք, որ գաղթական էիք, ձեր հողերէն բերուած եւ հարաւային Պարսկաստանի այս տարածութեան մէջ նետուած: Ես եղեր եմ Երեւան,այդ բոլորը բնական կը գտնէի, որովհետեւ ձեր հողին վրայ ձեր ժողովուրդը չէր կրնար տարբեր ըլլալ, քան այն, ինչ որ իր մշակոյթի պատմութիւնը զինքը շինած էր որպէս ստեղծագործ ժողովուրդ: ...Այս է իրական մեծութիւնը. մե՛ծ ըլլալ, երբ ամէն ինչ քեզ կը տանի դէպի փոքր ըլլալը եւ օրէ օր դէպի անէութիւն երթալը»²⁴:

Մենք շունենք այն միամտութիւնը, թէ Եկատերինա Ֆուրցեւան երէկուայ յայ կիզիչ կիսասանապատի մէջ պիտի կարողանար նման յանպատրաստից խորհուրդներ կարգալ Հայաստանի եւ հայ ռզու, նրա ստեղծագործ էութիւնը վերհանելու պատրաստութիւնն ունենալ: Քա՛ն լիցի: Գարեգին Եպիսկոպոսը գտնում է իր ժողովրդի հաւաքական ամբարձիչ էութիւնը, իր եւ, ի հարկէ, իր ժողովրդի «ծառայական կերպի» մեկնութիւնը 70-ական թթ. առաջին կէսին վերհանելու, բացայայտելու, գեղարուեստական իմաստնութեան հասցնելու եղանակը: Օտար պաշտօնեան միայն միջոց է ինքնաբնութագրման եւ արարումի ճանապարհին:

Եպիսկոպոսն անդրակերտումի ճանապարհն այնպէս թեթեւասահ է անցնում, իսկ արուեստագէտը քաջ գիտի, թէ եկեղեցաշինութեանը զուգընթաց ինչ է իր համար Հոգեւոր Հայաստանի կերտումը:

Այստեղ է նրա մեծութիւնը:

²³ Անդ, էջ 85: Հնդգծումը՝ բնագրում:

²⁴ Անդ:

Անդրակերտումը միայն փիլիսոփայական հայեացքի խտացում չէ. այն ունի գեղարուեստական մտածումի անսպասելի պոռթկումներ, ինչպէս օրինակ՝ սքանչելի «Բանալիներ, բանալիներ՝ Մայր Արաբսի», «Լոսած զանգակներ, անլուելի ղօղանջներ», «Դառնութեան եւ բերկրանքի արցունքներ» խոհագրութիւնները, նաեւ շատ ուրիշներ, որոնց մէջ պատմութիւնը լուծուում է հողին, հասակ է առնում երկրի յիշողութեան, մարդու եւ նորոգուող քրիստոնեայի հետ՝ դառնալով, ինչպէս յուշում է շարքի խորագրութիւններից մէկի խորագիրը, «Հայ «ստեղծագործ ոգու» անմահ վկան»։ Այս ամէնն ապրումի լիապարոյր հետագիծ ունի, փիլիսոփայական խոհի տարողութիւն։ Ամենուրեք մենք տեսնում ենք, մէկընդմէջ, նաեւ՝ մէջընդմէջ, սրբասաց երկու բեւեռներ՝ Մովսէս Մարգարէին՝ քրիստոնէականի թրթիւրը, եւ Մեսրոպ Մաշտոցին՝ ազգայինի խորախորհուրդ առաջնորդութիւնը։

Մայր Արաբսի զոյգ ափերին, երբ աշխարհիս վրայ նոր բացուած ժէ. դարը չորս դին խորհրդանշում էր «մահ, փլուզում, տուներու հրկիզում»²⁵, երբ իրար դէմ ելել էին երկու ամեհի ուժեր՝ պարսից շահը եւ օսմանեան սուլթանը, Շահ Աբբասը մտմտում էր հայութեան շինարար ուժը փոխադրել Արաբսի այն ափը՝ դէպի Սպահան։ «Մե՛ծ երազներու տէր մարդ էր արքան։ Իր կայսրութեան մեծութեան եւ շքեղութեան համապատասխան ֆաղափ կ'ուզէր կերտել։ ...Պէտք ունէր շնորհալի ձեռներու, ստեղծագործ ձեռներու, ...բազմաշնորհ արհեստագէտներու եւ արուեստի վարպետներու»²⁶։ Երազում էր արքան՝ հայի մէջ տագնապ յարուցանելով դէպի թուրք աւազակը, յենուելով նրա պաշտպանական բնազդներին. «Ինք գոն կը դառնափ կորստեան կամ գերութեան։ Ողորմելով ձեզի՝ կ'ուզեմ ձեզ փրկել»²⁷։

Վախը սարսուղազու էր. չէ՞ որ օսմանեան զօրքը Կարինի դարպասների տակ էր այլեւս։ Միւս կողմից՝ աշունը մօտ էր, հայոց յղի դաշտերը՝ բերքի տակ ճկած։ Յայտնի պատմութիւնը ներկայացնելիս Վեհափառ Հայրապետը յարաճուն դրամատիզմ է հաղորդում խօսքին, մէջբերում այն, ինչ պատմիչ Առաքել Դարբիժեցու ներքին տեսողութեան մէջ դառնում է դող, «կրկնակի մահ», ազգային նոր ողբերգութեան նախադուռ. «Հայ աւագանիի այս դիւանագիտութիւնը շա՛տ թափանցիկ էր եփում դիւա-

²⁵ Անդ, էջ 13:

²⁶ Անդ, էջ 15–16:

²⁷ Անդ, էջ 16:

նագլխին՝ Շահի սրատես աչքերուն դիմաց: Մանուկի խաղ կը թուէր ան հնարամիտ վարպետին համար: Շահ Աբբասիի միտքը անշրջելի էր – պէտք էր հայերը տանիլ եւ բնակեցնել ի՛ր երկիրը ու անոնց ֆրախմբը խառնել ի՛ր հողերուն մէջ: Այդ ռոտզումը անտարակոյս արգասաբեր պիտի ըլլար, որովհետեւ ինք տեսեր էր ֆարահանք Հայաստանը եւ ֆարէն կեանք ու արուեստ ստեղծող հայ ժողովուրդը»²⁸:

Այդ ահագնացող պատկերները հոլովոյթ են ապրում նաեւ 21-րդ դարում՝ նորից պատմական ծրագրերի կրկնութիւն, նորից «բարերարի» սրտահոովութեան խաղարկումներ, այս անգամ՝ դէպի հիւսիս կամ անգամ դէպի արեւմուտք... «գլայնանիսա դաշտն» Արարատեան, ինչպէս յուշում է պարսկական կայսրութեան հինաւուրց մեթողողոգիան: Նիւթական գայթակղութիւնները գուցէ հոգեբանութեան վրայ աւելի ներգործուն են: Պորտուգալացի ճանապարհորդ Հ. Անտուան Գուէվան՝ օտար մէկը, աւելին էր տեսնում, աւելի խորն էր արձանագրում ազգային ողբը, հայ մարդու հրաժեշտը մայր հողին:

Եւ նորից՝ հողն ու մարդը դէմ դիմաց, անհուն ցաւի ընդմէջէն: Զգացական մորմոքը դարեր անց վերանորոգում է եպիսկոպոս Սարգիսեանի գեղարուեստական պատկերի նոր համակարգում. «Հողն ալ սիրտ ունի, եթէ սիրտ ունինք այդ սրտին տրոփը զգալու: Հողն ալ կեանք ունի, եթէ շունչ ունինք այդ կեանքին շունչը զգալու»²⁹: Հրաշալի է ասուած. նոյն դերակատարներն են, մտքի նոյն դասերի այլազան կերպը:

Սա պիտի լաւագոյնս ուսել ազգային պատմութիւնից՝ Նոր Զուղայից, Առաքել Դաւրիժեցուց, վաւերական տիպար խոշոյ խաչիկից եւ տեղահանուած ժողովրդի ողբերգութիւնից, որոնց աչքերի մէջ Շահ Աբբասը որսացել էր հայ ապրելու անկոտորում վճիռը, վերադարձի հանդէպ հաւատը՝ քրիստոնէական հաւատքին զուգահեռ:

Այսօր էլ ժողովուրդը հաւատում է մայր Արաքսի ջրերին, որի խորքերում վերջին միսթարութիւն սուրբ թողօնն են՝ վերադարձի բանալիները, որ յանձնել է իր մօրը՝ Արաքսին: «Եւ այս եղև թուին Հայոց ՌԾԴ., յամի Տեառն 1605»³⁰:

Խորն է Գարեգին եպիսկոպոսի ընդհանրացման ներուժը 1973-ի մայիսին մէկ շնչով գրուած վերոնշեալ «Բանալիներ, բանալիներ՝ Մայր Արաքսի»

²⁸ Անդ, էջ 18:

²⁹ Անդ, էջ 21:

³⁰ Անդ, էջ 25:

խոհագրութեան մէջ: Ինքն անցնում է Արաքսի վարար, պղտոր հատուածով. «Ջարթի՛ք, նոր ժողովուրդ»: Եւ այն ատեն՝ բանալինե՛ր, բանալինե՛ր Մայր Արաքսի, Ձեզմո՛վ բացուին «դռներն յուսոյ» ազգիս հայոց անջնջելի...»³¹:

Խօսքի սկզբում ակնարկեցինք Հայրապետի անցած մանկավարժական լայնահուն ճանապարհի կեռմանների մասին: Պատիւ ենք ունեցել տեւականօրէն մնալու նրա իմացական հունդերի ձգողական հրապոյրի մէջ: Մէկ գրուագ Ամենայն Հայոցի՝ Հայաստանի մէջ կրթական առաջին խորհրդանշական քայլերից. օգտուելով Գէորգեան ճեմարանում դասաւանդութեան մեր փորձառութիւնից՝ իննսունականների կէսերին առաջարկեցինք այց կատարել Խաչատուր Աբովեանի անուան համալսարան՝ շփուելու մանկավարժների եւ վաղուայ ուսուցիչների հետ, որոնք կարօտ էին նրա հոգեւոր խօսքի սլացքին: Վեհափառ Հայրապետն սկզբում տատամսեց. յարմար կը լինի արդեօք: Չէ՞ որ դեռ չի եղել Երեւանի պետական համալսարանում, Հայաստանի գիտական այրերի հետ դեռ չի հանդիպել: Բայց նա, որ լիբանանեան պատերազմի թոհուբոհում ուշադրութեան կենտրոնում սեւեռուն պահում էր գրքի եւ խօսքի ներգործուն հմայքը, որսաց ուսուցչի դերի բացառիկ նշանակութիւնը եւ դաստիարակութեան նոր ժամանակի բաղադրիչն առանձնացրեց միւս՝ նոյնքան անհրաժեշտ գործօններից, քանի որ երբ խօսում էր «Հայ մարդը հայ գրի դիմաց» գրքի գլխաւոր հերոսի մասին, գիրքն ու ուսուցիչը հաւասար նժարներ էին դառնում:

Հայոց Կաթողիկոսն արագ էր կողմնորոշում արհեստածին բարդոյթների մէջ. նա վաղուայ ուսուցչին տեսնում էր ազգային գրակալի առջեւ՝ ժամանակի հրապոյր-գայթակղութիւններից ձերբազատ. բոլոր միջօրէականներում հայ գրքի դիմաց առաջինը պիտի լինի հայ ուսուցիչը: Ուսանողները նոր խօսքի արտասովոր արժէքը իւրովսանն որսացին. մանկավարժականի առօրեայի մէջ Գարեգին Առաջինի՝ շուրջ երկու ժամ տեւած շլացուցիչ բանախօսութիւնն ուղղորդող էր, հասցէաւորուած, նաեւ՝ փոխակերպիչ: Այն դարձաւ փրկարար ձեռք՝ մեկնուած աշխարհիկ որոգայթներում երբեմն անճրկող ուսանողին: Գարեգին Առաջին Կաթողիկոսն սկսում էր վաղուայ ուսուցչի անաղարտ տիպարի նորոգութեան գործից, քանի որ, որպէս ազգիս ուսուցչապետ, լծակից էր դառնում Խրիմեան Հայրիկին:

³¹ Անդ, էջ 29:

Անշրջելի էր այս հանդիպումը, բացառիկ երեւոյթ. դրանով իսկ նա ձեւաւորում էր աւանդոյթ, որը անմիջապէս հրաշալիօրէն շարունակեց նրա յաջորդը՝ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Երկրորդ Ներսիսեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, որն առ այսօր տեւական շփումներ է ունենում երիտասարդութեան, դասախօսների հետ, յաճախ իր ձեռամբ շնորհում լաւագոյն շրջանաւարտներին աւարտական եւ մագիստրոսական վկայագրեր:

Ոչ անկարելի մի հանգամանք եւս, համագործակցութեան սկզբունքով Գարեգին Բ. Հայրապետը լուրջ ուշադրութիւն է դարձնում սփիւռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստութեան դասընթացներին, յաճախ միասնական ջանքերով, որոնք, ի հարկէ, նախաձեռնուում են համալսարանի «Սփիւռք» գիտաուսումնական կենտրոնում: Եւ դա՝ 2000 թուականից: Քանիցս տարբեր երկրներից ժամանած ուսուցիչներին հիւրընկալել է Մայր Աթոռը, ամենօրեայ հոգածութիւն ցուցաբերել: Սա նկատում ենք սիրով եւ երախտագիտութեամբ:

* * *

Իբրեւ հանրագումար եւ ամփոփում ասուածի՝ երանելի Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ծննդեան 90-ամեակի առթիւ մեր գնահատանքի բնութագրականը կ'ուզէինք եզրափակել Վեհափառ Տիրոջ գլխաւոր ծառայութեան խորհրդի ստորագծումով՝ օգնութեան կանչելով աւետարանիչներից յատկապէս Ղուկասի սուր նկատառումը: Յայտնի է, որ առաքեալների միջեւ մեծամտութեան յաւակնութիւններ առթող յարաճուն վէճ էր առաջ եկել, թէ ով է իրենց մէջ ամէնից մեծը: Ղուկասի Աւետարանում խնդիրն աւելի սուր էր դրուած՝ «հակառակութիւն ի մէջ նոցա»: Յիսուս, կարդալով նրանց մտքերը, միանգամից բերել էր հարցադրումի ողջ սնանկութիւնը. «Ո՞վ է մեծը. աթոռին վրայ բազմողը թէ՞ սպասաւորը»: Եւ պատասխանն իր հարցումին՝ «Ես ձեռ մէջն եմ իբրեւ սպասաւոր եւ ծառայ»³²: Երանաբոյր Հայրապետը գրում է այս առիթով. «Ի՞նչ խորունկ խօսքեր ...Աստուած մարդ եղաւ՝ մարդուն ծառայելու համար, ոչ թէ մարդէն ծառայութիւն ստանալու համար»³³: Եւ յաւելում է Մատթէոս աւետարանի խօսքերը՝ Յիսուս չեկաւ «պաշտօն առնուլ, այլ պաշտել»³⁴:

³² Ղուկ. ԻԲ. 24:

³³ ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. [ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ], Հայրենիքը պատկերն է հայութեան, գիրք Ա., Ս. էջմիածին, 2000, էջ 578:

³⁴ Հմմտ. Մատթ., Ի. 28: